नं०: १०८

सिद्धान्त कौमुदी
सूत्र विकरणम

पत्राणि १३
१६

नं०: १०८

सिद्धान्त कौमुदी सूत्र विवरणम्

१३ वायाकारिकम् (अपूर्ण)

पत्राणि १६ (२,३ तथा च ४र्थ संख्याकानि पत्राणि न सन्त्यत्र)

॥ जनार्दनभट्टस्येदं पुस्तकम् ॥ काश्यां गंगाधरभट्टेन लिखितं ॥

वादार्थ॰

१

श्रीगणेशायनमः॥ पाणिन्यादिमुनीन्नत्वा तद्वचांस्यनुचिंत्य च॥ कुर्वेहं रामशर्माख्यो वादार्थं न्यायनिर्णयैः॥१॥ पतंज
ल्यादिभिः शिष्टैर्निष्कर्षं प्रापिते सति॥ किं तत्रास्ति विचार्यं मे नव्योक्तिषु तथापि तत्॥२॥ युक्तायुक्तविचारार्थं प्रवृत्तोऽनु
क्लिमं बुधाः॥ विद्वांकुर्वंतु निर्मुक्तमत्सराः सादरं मनः॥३॥ हलंतसम्॥ अन्योन्याश्रयथारसर्वस्त्वमेवावर्तनीयं
न तु हल्लिसेकदेशः॥ समाहारद्वंद्वस्य सहविवक्षासंभवेन च कुमाराभ्यलात्॥ षष्ठीसमासस्य च क्लिष्टत्वाच्चेति न्यायाः
॥ तन्न। गौरवादिसा[illegible]धुनीकटीकारत्॥ तस्मात्स्थितं। गौरवस्य प्रामाणिकत्वे मानाभावात्सूत्रकृतिरेवन्याय्येति
॥ तच्चिंत्यं। प्रमाणचतुष्टयांतर्गतान्यतमप्रमाणविषयत्वं प्रमाणिकत्वमुत्पाणिनीयायुक्तत्वेन तत्त्वम्। ना
घः। प्रत्यक्षादिप्रमाणस्यैतदविषयकत्व तद्द्वितीयः। मुनित्रयानुक्तत्वात्। यत्तु हलृच लृचेति समाहारद्वंद्वो

नार्थत्वस्यतस्मिन्नेव योगे भाष्यस्तैव समर्पितत्वात्। यत्तु मनोरमायां चित्रगुमानये सादौ न हि चित्रगवी गोसमीपव
र्तीं दृक्षादिरानीयते प्रतीयते वेत्याशङ्क्य तन्नो सर्वस्त्वेसामीप्यमानमिष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। एतेन सामीप्येषष्ठ्या
अनभिधानात् संबन्धसामान्यषष्ठ्यासमासे दृष्टे आनन्तर्येऽभ्रमे स्वरूपपर्यवसानमसेति भाव इति वदता माधव
निकटीकादृष्टतामाकूतं न विघ्नः। आनन्तर्येषष्ठ्यभिधानस्योपपादितत्वात्। यत्तु उदीचामातस्छोनइति
सूत्रस्थस्थाने ग्रहणस्यात इत्यनुवृत्तसमर्थत्वेन समुच्चयनिवारणार्थत्वेन विपरीतस्छान्यादेशाभाववद्योधनि
वारणार्थत्वेनचरितार्थत्वात् क्विधौपरिभाषोपस्थितेनानुवादइत्समर्थे प्रमाणाभावादित्यपि। संप्रसारणमु
दात्तस्वरितयोर्यण इत्यादौ व्यभिचरितत्वात् लोहगयनादिगणेषु व्याकरणादिशब्दानां पाठेन फलस्य साधित १

वादार्थ०

५ त्वाच्चेति चेद्दोषो ऽजीदीक्षितानुयायी कश्चिद् ब्रवीति । तच्चिंत्यं । आकारस्यैव स्थानित्वसंपादनाय स्थाने ग्रहणं न तु इ
सनुवृत्त्यर्थं तदि संप्रवक्तुं शक्यत्वात् । स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादेतदिसनुवर्तत इति चेन्न । त्वन्मते स्थाने ग्रहणस्यान
र्थक्यापत्तेः । अथ स्वरितत्वबलादेतदिसनुवृत्तावपि समुच्चयनिवारणार्थं तदिति चेन्न । यकारवकारयोरिकारोका
रयोः कात्रवयोः समुच्चितयोः स्थानित्ववारणार्थं सुतरां क्वचिदतः दातेः स्थानित्वनिवृत्त्यर्थमिति । नाद्यः । अ
संभवात् । न द्वितीयः । समुच्चयशंकाया निरालंबनत्वापत्तेः । किंच संनिवेशैकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्या
न्याय्यत्वालोचनैव स्तत्त्वेः । आकारस्यैव स्थानित्वेन कृतत्वाद्यावं तो यीत्यत्रैव कृतग्रहणस्यैव न्याय्यत्वा १
द्विपरीतसंख्यान्यादेशाभावनापत्तेः । स्थाने ग्रहणवैयर्थ्यात् । तस्मात्त्वदुक्तप्रयोजनाभावादुक्तो

पैंशापक्रमेवनदितिस्थितेऽपनुविधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादइतिपरिभाषांपठित्वा व्यभिचारप्रद
र्शनेनतद्दूषणस्यनतयोरित्साद्यनामपि वाधित्वाद्दुपेक्षणीयं। अथानेकमानस्य विशेषणेपरिभाषोनो
पतिष्ठत इत्यर्थकतां मत्वा व्यभिचारप्रदर्शनमितिचेन्न। तत्र परिभाषोपस्थितेरनंगीकारात्। यागस्था
नेपइग्गित्वाद्दौसंबंधांतरासंभवाद्दोषिकस्यान्यादेशमात्रायत्त्वोक्तेः ननु परिभाषापस्थित्या। वस्तु
तस्त्वित्यपेक्ष इत्यत्र षष्ठीस्थानेऽत्युस्या। अनुवृत्तेः स्तत्रैव सत्त्वे हरदत्तेनोक्तत्वान्न किंचिद्बाधकं। अन्य
त्रानुधासः स इत्यादावविधायिकार्थके थन नितित्वं। भवद्भिर्मते सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्। सा

पादार्थ०
८

वकेसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाच्चेन्नरमतेपि न दोषः। एवं च स्थाने ग्रहणस्य गयनादिगणे व्याकरणादिशब्दपाठे
न परिभाषार्थज्ञापनं च कर्तव्यमिति त्वन्मते गौरवं। अगयनादिगणस्यैकत्वाद् गयनादिगते छित्ति बहु
वचनमसंगतमेव। स्थाने ग्रहणं ज्ञापकमिति मनोरमाविरोधाच्च। किं च व्याकरणशब्दपाठे न वा स्था
ने ग्रहणे न वा परिभाषाज्ञापनस्यावश्यकत्वात् ग्रहणे च षष्ठी स्थानेऽद्वितिसूत्रमपि निर्दुष्टमेव। अपि च ह
कारस्थानिकत्वे कौरवसंनिवाच्यैतस्याप्येतु स्थितिः। न चोपादानस्यानीस्यत्र तत्संभवः। लकार
स्य इकारस्थानिकत्वेन हकारस्थानिकत्वासंभवात्। न च तासेः परस्य लस्य सार्वधातुकस्य परंपरासं

८

वंधेनाश्रयणाव स्यस्ततोऽपि नआनुपपन्नमितिवाच्यं। तत्रआदेशादेः स्थानिवद्भावे सार्वधातुकत्वोपपन्नावपि प्र
त्तेऽल्लिङ्घित्वयातत्रयोगाहृत्वान्तिकयोर्वैषम्यस्य स्पष्टत्वात्। एतेन धकारस्य लकारं कस्मिन्नु वाच्य। नत्रातो
लौ तस्यासिद्धत्वेन जश्त्वे चर्त्वयोः स्। तेद कारस्येसेववनुमुचितत्वात्। न चनोगेल्लिवगगुह्लसामर्थ्या
त्तेनत्वं प्रतितस्यासिद्धत्वं शक्यं। फलोभावाबाधकल्पनायां गौरवात्। तेनाप्रकारस्योच्चारणार्थ
त्वे कल्पनाया एव लघीयस्त्वात्। विद्वाँल्लिखतीत्याद्यर्थत्वेन सामर्थ्याभावाच्च। धत्वादीनामसिद्धत्वा
च्चा। न च कार्यकाल पक्षाश्रयेणासिद्धत्वाभावः शंक्यः। यथोद्देशपक्षेऽसिद्धत्वस्य स्वरूपपादत्वात्। कार्ये

सारार्थ०

६

णत्वपक्षेऽपि बहिरंगपरिभाषया धात्वादौ नामसिद्धत्वे नोकारादेशस्यासंभवदुक्तिकत्वाच्च। अपि चाऽत्र
स्त्वनुस्वारेत्ति पक्षे हलि अंत्यमिति सप्तमीसमासपक्षे नेत्किमुक्तिनिपरिभाषोपस्थित्याद्धि बहेतुलश
वे परे त्य स्य पस्य कस्य चिदित्संज्ञा पत्याम ह्रदन्निष्टं स्यात्। षष्ठीसमासपक्षे षष्ठीस्थानेयोगा अलो
त्यस्येति च परिभाषाद्वयोपस्थितावेकग्रहणेनैव यथापदेश्वान चद्येषां ग्रहणसामर्थ्यात्परि
भाषान् नुपस्थितिरन्यथा पूर्वस्य निषष्ठीहृष्ट्वाऽलोंत्यपरिभाषोपस्थितेः षष्ठीसमासे तु द्वयोपस्थितेश्च
स्पष्टत्वादिति वाच्यं। सूत्रस्य तोस सरेम वितत्वेनानैसेह स्यु निवारणाय तत्सार्थं स्यात्। न च न शक्यतद्धि

तद्धितिनियमार्थं नंसेहल्लि नातिप्रसंग इति वाच्यं। तच्छितादिष्वतानांलश कूनांमित्ववारणार्थत्वे नापि तदुपपन्नेः॥ ॥ त
च्चेसर्वमनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते। न चान्यो न्याश्रयत्वाद्व सर्वका र्घस्त्रे घ्वर्थमिति शंक्यं स्वार्थकेष्वण पाणिनि
नात्र ह्नुपादानात्। स्वकर्तृकोश्रत्तौ सामर्थ्यविरणेनस्य साहसमा त्यादं स्य ग्रहण सामर्थ्यादुच्चनां तरणानुमाने
गौरव तरत्तोच्च। हलेतीति हल इत्स्य नातिव्याप्तेश्च। न च लोपदेश सामर्थ्यान्नेत्संज्ञा लोपो भविष्यत इति वाच्यं॥
पचो घचि हल्व इत्सादौ चरितार्थत्वाद्धलिति सत्र ग्रहणे मानाभावाच्च। एते नोपदेश इत्न् ततोऽजनुनासिक
इत्तिपरं नीयमार्थं जिज्ञ्येद तुनासिक एवेति अनं सानांहलां तेभ्रस्तमाणां नियमोर्थत्वाद इति प्रसंगाभावादे
तत्सत्र मास्थित्स वीचिनोक्केपरासं। अनुनासिकश्चेदित्संज्ञन्नेह्वे जेवेति विपरीतनियमापत्मोक्षकाराहीना

शब्दार्थ.

४

मित्वानापत्तेः संज्ञिनोनिर्देशेनतत्साकांक्षत्वात्सूत्रस्याप्रमाण्यापत्तेश्च। अन्यदाध्याहारोऽन्योन्याश्रयदोषताद
वस्थ्याच्च। नेच विभक्तिस्थमकारस्येत्संज्ञानिषेधेनविपरीतनीयमानापत्तेर्नदोषइतिवाच्यं। एवमप्यप्रा
माण्यानुद्धारात्। उत्तरसूत्राणांनियमार्थत्वानुपपत्तेश्च॥ तथाहि। नविभक्ताविति सूत्रंतावन्ननिय
मार्थं तस्याप्राप्तनिषेधस्यापूर्णार्थत्वेनतदनुपपत्तेः नाप्यादिर्ञिटुडवइतिसूत्रं अस्खलसमुदायानांते
षामेवंसूत्रेणेत्संज्ञाप्राप्तिविरहात्। नापिषः प्रत्ययस्येतिसूत्रं। तत्रहि अनन्त्यस्यचेत्सकारस्यैवेतिनि
यमोनतावत्संभवति। प्रत्ययस्यादेःषस्यचानन्त्यापत्तेः अथप्रत्ययादेरनन्त्यस्यचेत्षस्यैवेतिव्याख्याने
तिचेदेवमपिप्रत्ययादेरनन्त्यस्येतिवारणेऽपिप्रत्ययमध्यस्थानामनन्त्यानांहलांप्रत्ययस्थितेर्बाधावागमादि

संबंधिनोंश्चेत्स्यादुर्वारैव न चैतादृशस्थले उपदेशसामर्थ्यात्तयोरनाभाग्यमनुसेति वाच्यं। प्रतिवर्णं सामर्थ्यकल्पनायामिति
गौरवात्तुल्यन्यायतयोस्यानामपीत्संज्ञानापत्तेश्च। अथ तयोरनयोरनवकाशत्वात्स्वीक्रियत इति चेदहं तैवंभ्र तु नेपि तु दृशा
गोस्वीकुरु। तथाहि। कंठ्यस्यैयेदकारस्येत्वेऽनुपस्थानत्त्वाच्च ओ दृष्टी गच्छ नात्वं चन्द्र उच्चादिछुपिबो ध्वं। आलवोलका
रस्येत्संज्ञाविलत्त्वरेः स्यात्तन्न च विसृत्वरेणालित्त्वरबोधः विनिगमनाविरहात्। एवं ककारिपिकारे स्यापि इत्संज्ञायां नि
त्वरपित्वरयोर्विकल्पः स्यात्। तथा मात्रेच्चेतित्वरित्वचितैः त्वस्त्वयविकल्पयोऽनुसंधेयः। एवंधात्वादिषु पिप्रयोजना
नस्यात्। अतएव तु दृइत्सेतदपि नियमार्थं नापि लशक्वेतद्धिमइत्सेत तन्नाप्नुकरी स्यादप्रत्ययपादे रनं त्संस्पृचेद
त्संसेन हि निहितं न वाजितिलनृशाक्रकृ नामेवेति नीयमो वाच्यस्तथापि निष्प्रोषणाभावप्रयुक्ते विशिष्टो नोवमाद

पत्रसप्तमध्यस्थेष्वृतिमतसं गोदुर्धारणं च। किंच प्रश्लेषपक्षे यथादेवे न चुप्तोऽध्वे तस्य पाघोरे व ल श कुर्नो चेत्ता दृशं नामे वेतिस
निवृत्तिविपरीतनियमो व्यापद्यते। तथा च ऋयष्ट् उ हृ ट कृ दृसादिषु दोषो दुरुद्धरण एवेति दिक्॥ ५॥ अथ मासपक्षे हलि सस्य
पदार्थैकदेशान्वयापरिहारो ऽपस्थिति चेत् तुं तैवं केष्वगादिमतेऽपि हृ त्हि दीर्घतां हलन्तस्य नो ऽति पक्षस्य हलशब्देति व्या
तेरशुद्धत्वे वेति ध्येयं। न च हस्य लृ इति पक्षे व्याप्ति व्यासिस्तुद्वस्थेति वाच्यं। अकारस्योच्चारणार्थत्वाभावेन हकारसमी
पवर्तित्वाभावात्। न चैवं सिद्धान्तेऽपि उपदेशोऽयं हलि दिस्यर्थकस्यानिवामिसरतद्वस्तद्वार ऽणाय हल्लकोले स्यादाविकारस्या
पीत्वंकल्प्यं तथा च हलन्तादिति पक्षेऽपि न हल्ग्रहावेसेति वाच्यं सिद्धान्ते लकारायुपदेशसामर्थ्यादेवातिव्याप्त्यनोपपत्तेरकारस्ये
त्संज्ञकत्वकल्पने मानाभावात्। न च पचोघचिल्लकारोपदेशसार्थकमिति वाच्यं। तथाप्युपदेशोऽसत्तानपायात्। न चै १

वृमपि धेट श्च्वि इवरट पटे सादौ प्रयोजनसंभवनुस्तत्ते त्संज्ञा दुर्वारैवेति वाच्यं। धेटो ऽजंतेषु पठ्यसा देहि लंतेषु पाठेन प्रायपाठस्यैव
लक्षनियामकत्वात्। तंच भवनमृते हलीति सूत्रे ऽप्यमिति व्याख्याने सूत्रग्रहणमानान्न वात्स्यो स्वकृता हल्शब्दकमात्रे ऽति
व्याप्तिर्युक्ता न वाच्यो प्रक्रकरीत्या नातिप्रसंग इति वाच्यं। स्वरूपमिति परिभाषया वांत हल्शब्दे लक्ष्ये त्संज्ञायामपि प्र
चाघचितदनापत्तेः सिद्धांतवैषम्यात्। अत एवोपदेशग्रहणमनुवर्त्यस्यपि नो क्तातिव्याप्तिरुद्धेतुं शक्यं। किंच उपदेश
इति विशेषणे नताव्द्धल्शब्दस्यानापिलकारस्य व्यभिचाराभावात्। तस्माद्धल्शब्दो ऽतिव्याप्तिरिति सुसंस्कं। यत्तु अनं
तरादिक्षिप्सादिः समासत्वावधि नेप्रवृत्ते नात्समासो दुर्लभ इति मनोरमायामुक्तं। ।पञ्चव्याप्तिन्यायाश्रयेणायमेवपक्षः
श्रेयानिति तदनुयायी कश्चित्तर्यकार्यीति। तदुक्तं यमप्यसत्। तदस्यासस्मिन्निति सूत्रस्थ भाष्यविरोधात्। तभाष्य गोप्यं ।।

ता०थ०

१०

२५।

यदि तर्ह्यस्ति प्रसंगाः संतीति तन्न द्विविधा ह्यस्ति ग्रहणं क्रियते बहुव्रीहावप्यस्ति ग्रहणं कर्मधारयमस्ति मुक्तायां भास्यादनं भरा
दिषु मा भूदिति । एतेन व्यस्तप्रयोगोऽपि नेष्यत इति परास्तं । अनंतरार्थे तमैवस्त्रे व्यस्तप्रयोगस्याभाष्यश्चैतेव दर्शितत्वात् ।
यदस्मुन्नरोहन्तु नास्ति घटो हल्लय इत्यादावतिव्याप्तेरे वक्लेश इत्युक्तं तदपि न । उपदेशो हकार समीपवर्त्तिनो लकारस्येत्सं
ज्ञेति व्याख्यानात् । कार्यकालपक्षेत्वहु रूरीसाधुत्वादीनामसिद्धत्वाभावेन हकारासमरेल्लकाराभावाच्च । प्रसाहार
रूपइहल्शब्दसाहचर्यात् द्वितीयशब्देप्यकारस्याविवक्षितत्वात् किंवर्णेहल्शब्दे नास्ति प्रसंगः । स्त्रीणीर्धमोद्भुनैत
द्रुमेऽशक्यां । यद्यपि अकारस्य धानेऽपि गंगासमीपेवत्नत्विति वत्सामीप्यान्नपायोदिति प्रसंगो दुर्वार इति मंडनस्तदुक्तुः ।
तदपि न । लकारोपदेशसामर्थ्यादेवातिप्रसंगानापत्तेः । किंचालित्वस्य प्रयोजनाभावादपि नैतत् । न च लित्स्वरः प्रयोजनं ।

१०

तस्य प्रत्ययमात्रविषयत्वात्। न चैवं विधिसामर्थ्यादप्रत्ययेपि स्वरप्रवृत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं। हकारात्पवर्हितो मरलकारस्येत्व
विधाने न सामर्थ्यविरहात्। अन्यथा सिद्धान्तेपि लस्येत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यात्स्वरप्रवृत्तिर्दुर्वारैव स्यात्। यदपि मरुन्नरसन्नम
रुघ्रवृद्भ्योपसर्गसंज्ञाविधिसामर्थ्याद्नेजंतत्वेपि तत्त्ववदिति दृष्टान्तोपन्यस्तं तदपि न उपसर्गसंज्ञायां सत्त्वैकप्रयोजनत
त्वाकार्यान्तरविषये ऽनभिधानात्सा नेष्यत इति। मरुघ्रवृद्भ्य उपसंख्यानमिति वार्त्तिकं व्याचक्षाणैर्न कैयटेनैव स्पष्टम
भिधानात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। एतेन एतेन सामीप्येषष्ठ्यर्थत्वे षष्ठीति च समासविधायके सति कु:
केरा इति तावन्निर्वचनीयमिति खण्डनोक्तेनिरस्तम्। मिश्रकैश्चिदेव निरस्ता। यत्तु पञ्चमीसमासस्य इष्टत्वादिनास्य पमे
वाशंक्य ह्रूषितं तन्निरालम्बत्वादुपेक्ष्यं। हलीत्यत्र तावल्कार इति वकुण्ठ्यन्तेन निर्दिशः पुषादिपक्षान्मदितेइतिज्ञाप

भा॰रा॰प॰

११

कादित्संज्ञानत्वप्रदेशो जिसन्ने नेति पक्षोत्तरोप कैयटादिभिरुक्तः। तच्च चिन्त्यम्। अल्विधित्वाभावात् विधित्वाभ्यस्यानिवत्वा

भावे नैत्वाभावाल्लकारमात्रस्यैत्वाभावेनादिर्इस्येनेति स्याप्रत्ययस्योपेक्ष्यमित्याहुः। तच्चिंत्यं। इत्संज्ञायाः पदस्य चर

मावयवत्वाभावाच्च पदान्ते ति विधेयायोगाद्विचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात्। वस्तुतस्तु परत्वेन विधि

त्वाभावाद्विचः परस्मिन्निति स्वस्य प्राप्तेरेवाभावात् प्रदान विधित्वाच्चेति हेतुरशुद्ध एवेति ध्येयं। अंतरंगे सञ्ज्ञायां कृते याया बहिरं

गैकादेशस्यात्वे भाद स्वरूपस्य स्थुलत्वाच्च। प्रत्याहारस्य च स्येत्संज्ञामात्रापेक्षत्वेनत्वकारस्यापीत्संज्ञायां तत्परत्वे नैः

सुवचत्वादित्यादिक्। अथ वाणलोलिल्कारणं प्रत्येकमितिकं भाष्यकारैः तत्र हलन्त्यमित्यादि सूत्रस्य वृत्ती यह हलन्त्यग्रहणान्तःश्री

पकारणलोल्लकारे अ वाणर्थ इति कैयटः। तद्याच्च राख्यातास्तु हलन्त्यमित्यादि सूत्रे हलन्त्यग्रहणस्य ल्लुङ्हेशाङनिवृत्तसर्थत्वेन ११

ऌत्वे रैचेत्तार्थे स्यात् कथं ऌत्वं व्याप्य सवर्णता। अस्तु वा अस्तु तो ऌत्वं व्याप्य सवर्णता। एवमपि हल्त्वं पदार्थेऽज्ञानाचैतत्पुरुकमिति
केयं टहू प्रयिसातरधीनेतद्धेरे तिनिर्देशात्स्मलोऽस्य स्येत्संज्ञे साहु:। अभेदं वक्रऋ व्यां। तुल्यत्वाय तया प्रथमहल्त्वश्च दृस्मा
प्यर्थापरिस्तानो कथं ज्ञानिव्यवसवर्णत्वं। नन्वेतएवास्पर सादस्तु वेसाफ ऋमिति चेन्न पाणिनिर्देशात्स्वसे। न वे
नाप्कपपुनेश्चौकेऌकारग्रे वर्णस्य दुर्गरले नन्वेवद्दीयसमाधानं स्यापिमंद स्यात्। किंच हल्त्वेष
हणान्निर्देशाद्धाऌलोऌस्येत्संज्ञा यांसमा मपि हल्त्वस्त्वमस्त्वलस्येत्संज्ञा यां प्रमाणाभावो द्दा
दिरं स्पैनेति सूत्रभाष्यवृत्तिस्वद्वनस्यैव। नचऌकारमात्रस्य पट्वर्ण ऋकाशापके नइत्संज्ञावालस्सा णर
सिद्धिरिति वाच्यं। तथासति ऌकारमात्रस्यलोपापत्तेः अर्थवाप्रवांतस्य सर्वऌकारलोपापत्तेः

दार्थः

२ । २

पदकृत्यं कैयटस्समर्थनायायार्थवत्त्तेन च ङानिवर्णसमर्थश्लेषेनचारितार्थ्यहिनचरितार्थसुनिमित्तप्रत्ययैः प्रकृतेरा
क्षेपाल्लुदितासिनाव्यवधानस्य निमित्तत्वेन हलन्तप्रकृतेरुक्तत्वाभावात् तत्र जोपाप्रवृत्तेः । तस्माद्धल्ग्रहणं
साव्याप्त्यर्थमेव हल्ग्रहणं साल्व्यावृत्त्यर्थमेवाहुः । तदपि चिंत्यं । हलन्तप्रकृतेरुक्तत्वं च हलन्तप्रकृतेर्वि
हितत्वं वा हलन्तप्रकृतेर्विहितत्वे सति हल्त्वोपस्थितत्वं वा यस्माद्धल्त्वादिहितं तस्मादेव हलन्तोपस्थितत्वं वा हल
न्तादंगात्परत्वं वा तत्वं । नाद्यः । असति हल्ग्रहणेऽपि तेसाद्दौ हलन्तप्रकृतेर्विहितत्वाभावेपि इदितेसा
दौ तत्सत्वेन व्याप्तेः स्पष्टत्वात् । ~~इंदितेसादावतिव्याप्तेश्च~~ । कर्मीहन्तोयिः स ओरदत्परइसादावव्या १२

स्वतिव्याप्तेः स्पष्टत्वाच्च। न द्वितीयः। घनद्दोरतिव्याप्त्यसत्त्वेऽपि कर्तृसाधारणव्याप्तेर्दुर्वचत्वात्। इंदिने साधारणाति

व्याप्तेश्च। न तृतीयः। कर्मीहत्तीठशनायुरुदंसे साधारणव्याप्तेः। नापि तुर्यः। अविनाइंदिने साधारणमानेऽति तिरु

व्याप्तेः। तस्माद्धलंलग्रहणे तेरुकृत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् परिशेषाद्धं स्वपक्षपरिग्रहेऽव्याप्तिः। तस्मा

द्धलेन वारणाय हल्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् णल्व्यावृत्तसमर्थत्वासंभवेनात्कथमनर्थवे सादिनाकैयट

समर्थनमपरपनेति सुधीभिराकलनीयं। हलउत्त्वादिसूत्रस्थमनोरमाहृष्णप्रकारस्त्वन्यमास्मा

भिः प्रपंचित इति नात्र प्रपंच्यते गौरवात्। किंचेह हलंसमिसादिवाक्यार्थं निर्णयसापेक्षहेत्वरपद

सादापं०

१३ 13

क१ थोवोधे स्यापकस्यासंभवदुक्तत्वात्पत्तिः। यत्तु हयवरट्सूत्रे आदिहकारोगमध्यवर्तिनां स्वस्यचैकानुसर्वो प्रविष्टवे
नघत्रित्यायेन लक्षणयोपस्थितिसंभवेन प्रजनार्थकत्वात् लोकेत मदाराधस्कंदि नीतिवाच्यं गौरवस्कंदिनी
तिवेद्धल्पदार्थः प्रसिद्ध एवेसा(ह:)॥ लन्॥ लक्षणया हल्पदप्रवृत्तिसिद्धे हलेत्यनुपदेशौ सहलित्यादित्वात्क्यार्थे
बाधकाभावाहादिरंसे नेति स्वगभरसाहल्स्वत्स्य लकारस्यत्वे सति हलादिप्रसारागसिद्धिः। रिसन्मोन्याश्रय
स्यभगणन्तुकुसुमानलोनक्षारिहारायहल्ङ्यादिसूत्रपर्यंतधावनैववैयर्थ्यापत्तेः। नचोपायस्योपायांतरैतिमा
येनश्रातंत्र्यमेवास्माभिरवलंब्यत इतिवाच्यम्॥ कैयटसमर्थनाय प्रवृत्तैर्युष्माभिर्ध्वसमर्थनाय प्रवृत्तेनकैम
टेनेचतयोच्यमाने पूर्वप्रतिज्ञार्थविपरीतकथनेनार्थांतरनापत्ते र्वक्ष्यमाणरीत्यानुक्तिसहत्वासंभवात्स्व। यदप्यादि १२

रं सेनेति सूत्रे वैयर्थ्यमाशंक्यानित्यत्वेन सहप्रत्याहारो भाव्य इत्यथा जसः शी सादावो सः सकारेण सह जसोऽकार
स्य प्रत्याहारः स्यादित्याहुः । तच्चिंत्यं । इत्याचेत्प्रत्याहारस्त्वं सेनेवेत्यपि नियमात्स्यादनित्यत्वेऽस्येन सह प्रत्याहारस्य दु
र्वारत्वात् । जसः शी सादौ ताहृशप्रत्याहारो भवेत्पिहि शी चेत्सादावाद्यकारस्य शषसेत्यत्र सकारेण सह प्रत्या
हारापत्तेरकः सहेत्यत्र विसर्गस्य चरितार्थत्वोक्तेः । एवं नलोपादौ तु त्वं स्यात् । नचैवं ज्ञित्वं स्यात् येनादिरंत्येन तु
त्यत्र संकेतितस्यैव ग्रहणं नत्वचष्ट्वमित्यपि वाच्यं ॥ प्रत्याहारसंज्ञायां पुष्पन्नते चष्ट्वमित्याद्यभावात् । पौरस्
त्योऽस्त्यानेऽर्थांतरं लक्षमित्योत्तस्यैव विधेयत्वात्स्वार्थस्य लोकेऽसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । नास्यि मामग्रग्रणो त्रश
नामतस्येत्यस्याभिधानीमाहेंत इत्यत्र लिंगेनाकृतिकल्पयिष्यतोऽन्यथा गत्वप्राप्तावकृतिकल्पनात्पूर्वमेव

शास्त्रार्थ०
२४

प्रत्यक्षविषयिणाऽभ्याऽभिधानानुद्देशे न भेदविधानादिनरनिरूपणेऽर्थिकत्वं न चोद्देश्यविशेषणस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षाया
नुपपत्तावाप्तिर्मैत्रस्य दुर्वारेलिवाच्यं । अभ्याभिधानीमिति सप्तम्यन्तत्वेन परस्परान्वयरूपवैशिष्ट्यस्य प्रत्ययन
त्वाद्वाक्यारंभसामर्थ्याच्च विवक्षाया न्याय्यत्वात् । ग्रहैकत्वे तु प्रत्ययवाच्यैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्व
यस्याकांक्षितत्वात्पदश्रुत्यपेक्षया समानाभिधानश्रुतेर्बलीयस्त्वोऽन्यभावनायां प्रथमतोऽन्वये सत्युद्देश्या
नेकत्वं निबंधनं वाक्यभेदापत्तेरविवक्षा युक्ता अभ्याभिधानानुतद्भावादिस्य भावपरिसंख्यावदादि
रंत्येनेत्यनेनादौ स्वार्थविधानादिलर निरूपणेऽर्थिकत्वया प्रत्याहारस्यापि वृत्तिमत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । आदिरंत्ये
नेत्यस्य लौकिकहल्पदार्थोपजीवकत्वाप्रथमप्रवृत्तेः स्वादुरूपपादत्वात् । न चैवमपि दृष्टांते लिंगेन युगपदुभय
१ इत्संज्ञासापेक्षत्वेन नत्वस्यापि हल्त्वमिति तदधीनत्वात् ... हल्त्वरोपजीवनेन न परंपरासंबंधेनेदिरंत्येनेत्यस्य१ शोध१

त्र्यंत्र्यधात्वोरुक्ता परिसंख्यादृष्टिरिति केचिद्युगपदित्तोऽनित्ताच्च प्रसक्ता दारासंभवेन नियमविधित्वाद्यया प्रसक्तादारस्तत्रासा
दृत्रिमस्वंसमुपादमेवेति वाच्यं। शकारस्येत्तोऽनित्तश्चासंभवेन युगपदिद्विध्यंसहतेत्वासौ नियमविधेर्वेत्तुमशक्यत्वेन
परिसंख्यायाऽवचोचितत्वात्। तस्माल्लक्षणापक्षेउक्तदोषस्य जागरूकत्वाद्वलपदार्थबोधे केवलोकं ज्ञापकं तत्ते
मर्थनं चोन्नयमप्युक्तमेव। यत्तु लक्षणापक्षे हलं समस्तिति सूत्रस्य वैयर्थ्यादिति दूषणं चेकारतलोपधजादिषु मे
कारादीनामित्संज्ञाविधायकतया सार्थत्वात्तथा सूत्रारंभस्यावश्यकत्वात्। अन्ये तु हलं सं इति मकारो मरलकारश्च
न्तेसंज्ञताऽवयवपदस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्रैकैकावच्छेदेन संबंधादुपदेशे सलकारस्येत्संज्ञाविधानेऽसेत्संज्ञा
ट्निर्णीयते केदेशास्य लक्षणमेव श्रेयानिति साधुः। तन्नं शास्यार्थद्वयस्यापि कामिकेत्वेनांसप्रसक्ता ऽनेकावश्यकत्वा

ाराध्र्ं

१५

तू। न च हल्लकारो न योद्देशकविशिष्टविधानाश्रयणान्नांसपरारूपनिर्नीतिक्रामिकबोध इति वाच्यं। उद्देश्यसमर्पक
पदार्थज्ञानेन तस्योद्देश्यतासंभवविशिष्टविध्यनुपपत्तेः। उद्देश्यानेकत्वे सति वाक्यभेदस्यावश्यकत्वाच्च। विधि
मवत्तेः सर्वथा पदस्य उद्देश्यपदवदुपस्थितिर्येकाच उपदेश इत्याहौ तन्त्रोक्तन्यायविषयो ऽनुसंधेयः। किं च हलन्त्य
सादेवेत्युसंयोगादन्त्यः। हलोऽपदेशसामर्थ्याभावो न्यथासिद्धिर्मुक्तमेव धातुं पदे इति वाच्यं। हलि सर्वेषाम्
सादौ विशेषणाभावत्वेनापि तदुपपत्तेः काललक्षणत्वं च हसे हसन इत्यस्मात् क्विपि तिलिपितिः लोपे एरच्यां चो
रक्विपि लोपव्यावृत्तिः। न च सन्निमित्तेन संसाहार्यत्र हलां ग्रहणं। धातुसंज्ञाया अपि तत्वाविशेषात्। सरो सरी सादौ
औदिरसंपेनेस्य चारितार्थ्यात्। न चैवं भाष्यसिद्धान्तेऽपि दोषस्तादवस्थ्यं शंक्यं॥ हस्यात् इति पक्षे दोषाभाव १५

स्य अप्रतिपादितत्वात्। समाहारद्वंद्वपक्षस्तु दोषस्तत्वात्तौरिश्वादमात्रं। अक्षरसमाम्नायांतर्गतहल्
सूत्रस्थ लकारस्यानुकरणत्वान्न दोष इति समाधेयं॥ न च समाप्येत्तुल्यमिति वाच्यं। एवमप्यत्र सपु
हाद्दंतेरि प्रति होर्यतयानवसत्ते लाघवाभावात्। किं च समाहारद्वंद्वे समासत्वेनैकपद्यात्संयोगांतलो
पस्तुल्भेनोनवन्मलेसमस्तात्वात्सन्न स्यात्। न च संयोगांतस्य पदांतस्य लोप इति सुछानिव। तन्त्रे अस्ति सिचोऽपृक्ते इ
ति द्विसकारको निर्देश इत्यत्र कौस्तुभे मनोरमानुकैरी समाम्नायं दोष इति वाच्यं। तत्रत्यकौस्तुभे निरूपणावसरे तद्दूष्या
नस्यापि अस्माभिरुक्तत्वेन निरस्तत्वात्। सरसिद्धांते लोपस्य दुर्लभत्वात्। अतः स्तन्नवद्दीयपक्षां मरेण। उक्ते

[illegible]